

МІСТО СЛАВУТА ЯК ЦЕНТР МАГНАТСЬКОЇ ЛАТИФУНДІЇ КНЯЗІВ САНГУШКІВ НА ВОЛИНІ

Статтю присвячено історії виникнення та розвитку міста Славута (Хмельницької області) як центру магнатської латифундії князів Сангушків – одного з найвідоміших шляхетських родів давньої Речі Посполитої. Спираючись на результати архівних досліджень, автор аналізує головні риси суспільного, економічного й культурного розвитку містечка Славута від заснування в 1633 р. до 1917 р. Автор показує, що лише завдяки опіці князів Сангушків Славута протягом XVIII – XIX ст. перетворилася на один із головних осередків польського життя на Волині.

У сучасній історико-краєзнавчій літературі недостатньо дослідженими залишаються проблеми, що стосуються історії невеликих населених пунктів України, а також визначення їхнього місця в загальноісторичному розвитку нашої держави. Прикладом такого малодослідженого в історичному плані малого населеного пункту України є місто Славута, яке тривалий час було одним із культурних, політичних та економічних центрів колишньої Волинської губернії, і, крім того, одним із головних осередків польської культури на Волині. Місто, чиї історія та розвиток пов'язані з історією відомого роду князів Сангушків. У цій статті автор ставить перед собою мету на основі хронологічного викладу матеріалу прослідкувати й висвітлити такі маловідомі історичні аспекти: 1) визначити основні етапи культурного та промислового розвитку містечка; 2) показати шлях перетворення провінційного містечка на один із потужних центрів Волині, а головне – на центр волинських маєтностей князів Сангушків; 3) указати роль і місце поляків у розбудові м. Славута.

Славута, заснована в 1633 році князем Юрієм Заславським, згодом належала Любомирським, досягла свого найбільшого розквіту з того часу, як перейшла до князівської родини Сангушків у 1720 р. Хоча щодо цього факту в місцевому краєзнавстві існує декілька суперечливих версій. Наприклад, згідно з однією з них, місто перейшло до князів Сангушків ще в 1703 р. [1:9-10]. Однак маловідоме генеалогічне видання Броніслава Горчака 1899 р. [2] беззаперечно свідчить, що в 1703 році ніхто з Сангушків не родичався з Любомирськими. Одруження кн. Павла-Кароля Сангушка з Жозефіною-Маріанною Любомирською відбулося лише в 1710 р., а перехід славутських маєтностей до Сангушків остаточно завершився лише в 1729 р., коли по смерті матері вся Заславщина перейшла до малолітнього Януша-Олександра Сангушка, сина Павла-

Кароля [3:78]. Отже, Славута ніяк не могла знаходитися у власності роду князів Сангушків у 1703 році.

Майже до середини XVIII ст. Славута була маленьким провінційним містечком із князівським замком і міськими укріпленнями. Так, ще в 1637 р. джерела засвідчують існування поряд із князівським замком на р. Нова Горинь міських укріплень із 8 башт, серед них 4 безверхих, та дерев'яних стін – "parkanu dranicami robitego" [4:58]. Після неодноразового нищення міста під час Визвольної війни 1648-1654 рр. та наступної Руїни, на місці старого дерев'яного князівського замку, побудованого на зразок оборонного острога, будується новий – цього разу кам'яний. Водночас розбудовується й саме місто, розташоване на лівому березі р. Деражня (у XIX ст. ця річка отримала нову назву – Утка). Зростає чисельність населення (з 1660 до майже 3000 мешканців), збільшується кількість вулиць (з 4 до 12). Зростає також торговельно-економічне значення містечка завдяки розташуванню на важливому торговому перехресті. Саме тут, у Славуті, з'єднувалися відгалуження від Київсько-Луцького гостинця, що йшов через Берездів на Заславль, південний гостинець із Кам'янця-Подільського до Острога через Старокостянтинів, соляний шлях із Коломиї та Долини через Крем'янець і Заславль до Корця. Поряд із сухопутними шляхами через Славуту пролягав досить важливий річковий шлях – по р. Горинь. Як відзначив свого часу Т. Чацький, р. Горинь була судноплавною вже від міста Заславля [5:138]. Загалом слід відзначити, що річкова пристань у м. Славута проіснувала до кінця XIX ст., коли внаслідок обміління річки постійний сплав було припинено [6:19]. Саме це торговельно-комунікаційне перехрестя та наявність значних природних ресурсів, зокрема лісу, і зумовило подальший розвиток містечка та перетворення його на потужний центр магнатської латифундії князів Сангушків.

Процес перетворення міста Славута на центр волинських володінь Сангушка розпочався після смерті князя Павла-Кароля Сангушка та його старшого сина Януша, коли князь Ієронім Сангушко, син Павла-Кароля, у 1751 р. отримує у спадщину не лише Тарнов, Толочин, Любартів і Смоляни, але й усю Заславщину. Як відзначає польський дослідник Й. Шуйський, майже все своє життя князь Ієронім провів улюбій йому Славуті, за винятком недовгих поїздок до Варшави й Тарнова [7:VII]. На нашу думку, таке твердження є дещо перебільшеним, оскільки власне у Славуту князівська резиденція була перенесена лише в 1774 р., коли було перенесено частину любартівського архіву. До того резиденція знаходилася в Заславлі й частково у Тарнові. Підтвердженням цього є той факт, що архівіст Станіслав-Йозеф Борковський, який опікувався архівом у Славуті, через відсутність належних приміщень постійно мешкав у Заславлі [8:13]. І лише після закінчення перебудови

старого оборонного замку в Славуті на бароковий палац у 1782-1786 рр. сюди остаточно було перенесено князівську резиденцію [9].

З появою нового палацу в житті містечка розпочався новий історичний період. Цьому сприяє одруження князя Ієроніма Сангушка з княгинею Анною Прушинською та переїзд до Славuti княгині Барбари з Дунінів Сангушко (матері князя). Власне з княгинею Барбарою, на нашу думку, і слід пов'язувати ті зміни, що невдовзі піднесли провінційне містечко Славуту на рівень значного політичного й культурного центру Волині.

Перші паростки майбутнього культурно-політичного та економічного піднесення Славuti ми можемо спостерігати ще на початку XVIII ст. Саме в цей час князь Павло-Кароль Сангушко заснував у містечку невелику друкарню, що пізніше увійшла в історію як єврейська друкарня братів Шапіро. Російська дослідниця Анна Несісс, припускає, що часом заснування цієї друкарні потрібно вважати 1792 р. Однак на основі фактів, наведених у статті Ф.Кітченка, можемо стверджувати, що друкарня з'явилася набагато раніше і була заснована князями Сангушками за часів польського короля Августа II [10:30-45]. Якщо ж узяти до уваги той факт, що король Август II знаходився на польському престолі двічі – у 1697-1706 та 1709-1733 рр., – а містечко Славута перейшло до князів Сангушків у 1720 р., то виходить, що славутська друкарня була заснована у період між 1720 – 1733 рр. Отже, від початку свого існування славутська друкарня діяла як князівська, і лише у 1791-1792 рр. її продали рабе Моше Шапіро, сину відомого цадика – рабе Пінхаса з Корця.

Певний час у Славуті діяла акторська трупа з кількох осіб, створена у 1711 р. князем Павлом Сангушком в Острозі [11:160]. Потрібно зазначити, що ця акторська трупа постійно виступала в Острозі й зрідка в Славуті майже до 1753 р., коли Острог у результаті Кольбушівської транзакції було продано. Пізніше князь Ієронім Сангушко робив у Славуті спробу відновити цю акторську трупу. Проте з певних причин замість неї в 1765 р. у Славуті створено було музично-театральну капелу, яка виступала в містечку до перенесення її у 1786 р. до м. Дубно [12:316]. На 1783 р. ця капела нараховувала 12 музикантів разом із капельмейстером [13:487].

Як уже зазначалося, найбільш значні позитивні зрушення в Славуті почалися з часу переїзду до неї княгині Барбари з Дунінів Сангушко. Разом з нею до містечка переїжджає і відомий на той час лікар, чех за походженням, Кароль Кіттель. У 1788 р. одна із сестер Грабянок у своєму щоденнику писала: "Славута стає з кожним днем люднішою, збираються тут хворі, але й здорових немало користується гостинністю князів [Сангушків]" [14:282]. Загалом саме завдяки тому, що волинські магнати досить часто збирали при своїх резиденціях видатних осіб – лікарів, поетів, письменників, науковців – підносилася суспільна вага того

чи іншого малого містечка. Адже, наприклад, лікар Кароль Кіттель, що заклав основу лікувальній справі на Славутчині, пізніше переїхав, з дозволу князів Сангушків, до резиденції гетьманівни Огінської, а в 1799 р., на запрошення князів Замойських, – до Замостя, де отримав посаду лікаря при ліцеї ординації [14:64].

Побудова нового палацу та його дальше розширення наприкінці 1790-х рр. дало можливість родині князів Сангушків влаштовувати тут гучні бенкети та бали, на які з'їжджалися не лише сусіди-магнати, але й шляхта з віддалених воєводств. Так, наприклад, досить частими гостями у Сангушків були Нанетта й Жанетта з Грабянок Раціборовські (дочки львівського старости Тадеуша Лешчиця Грабянки), князі Ржевуські та інші поважні особи. До речі, саме у Славуті 3 травня 1791 року народився відомий польський поет і публіцист Генрік Ржевуський, граф Кривда, близький товариш О.Грибоєдова, О.Пушкіна й А.Міцкевича.

Загалом в останнє десятиріччя XVIII ст. у досліджуваному містечку сталися значні зміни. У 1790 році розпочинається будівництво суконної фабрики та католицького костюлу, розширюється житлово-господарчий комплекс Славутського маєтку князів Сангушків (добудовується двоповерховий будинок із двома офіцинами по боках). Однак політичні події 1792 – 1795 рр. призупиняють це будівництво і добудувати вдається лише суконну фабрику. Призвели до цього події, пов'язані з поділами Польщі, коли Славута неодноразово опинялася майже в епіцентрі подій. Наприклад, з 17 до 20 червня 1792 р. у містечку розміщувався один із загонів армії Т.Костюшка, що рухався з Шепетівки до Заславля. Пізніше, у 1795 р., тут квартирують Новгородський та Малоросійський гренадерські полки 1-ої армії М.І.Кутузова [7:14].

Квартирування солдат у місті, а також військові дії на Волині негативно позначилися на розвитку Славuti. Мало не у повному занепаді побачив містечко наприкінці 1795 року князь Євстафій Ієронімович Сангушко, що повернувся сюди після військової служби. Присвятивши майже 3 роки відбудові містечка, у 1798 р. князь виїжджає до Берліна, де 26 червня того ж року одружується з Клементиною Чарторийською з Корецьких [7:48]. Через тиждень після одруження князь із молодою дружиною повертається на Волинь, спочатку до Антонін, а потім і до Славuti.

Повернення господаря сприяло швидшому відродженню містечка. На це вплинуло також народження двох синів – Романа у 1800 р. та Владислава у 1803 р. Поступово Славута відроджується не лише як культурний, але й політичний осередок. Так, у 1801 р. до Славuti прибуває один із супротивників Наполеона Бонапарта, генерал Кароль Князевич, який марно намагався переконати князя Євстафія Сангушка не підтримувати імператора Франції [13:486]. З культурних подій того часу варто згадати приїзд художника Зигмунда Вогля у 1800 р. на запрошення кня-

зівського подружжя та перевезення до містечка книгозбірні князів Чарторийських із Корця. У цей же час у Славуті будується дерев'яна православна церква в ім'я св. Анни [15:805].

Мирне десятиріччя закінчується початком нової війни – російсько-французької. Власне Славуті ця війна великої шкоди не завдала, оскільки бойові дії проходили далеко від містечка. Найбільших збитків завдало тимчасове квартирування тут військових частин Дунайської армії генерала П. Чичагова та накладений у 1812 р. секвестр [16:33]. Причиною останнього стала служба князя Євстафія Ієронімовича Сангушка особистим радником Наполеона Бонапарта. І лише завдяки царському помилуванню, після повернення князя до Славuti у квітні 1813 р., секвестр із містечка у 1814 р. знімають.

Два роки під секвестром і господарювання Комбурлея, призначеного керувати секвестрованими маєтками Сангушків, знову призвели до руху й занепаду Славuti. Найбільше постраждав відомий конезавод князів [17:53]. Однак містечко швидко відродилося, подальші роки можемо назвати періодом його найбільшого розквіту. У 1818 році на річці Деражня (нині р. Утка) будується паперова фабрика. Як відзначають джерела: "Mader do wyrobu papieru a Klinberg do budowy sprowadzono" [18:1].

У 1821 р. розбудову містечка перериває трагічна звістка: у Римі після важкої хвороби помирає улюблена дочка князя Євстафія Сангушка – Дорота. Як відзначають більшість славутських краєзнавців, саме після смерті княжни Дороти в Славуті зводиться костьол. Однак наші дослідження повністю заперечують цю версію. Як уже зазначалось, розпочалося будівництво костьолу в 1790 р., однак тоді вдалося збудувати лише невеличку каплицю. Роботи з добудови храму проводилися з перервами майже 30 років і завершилися 1820 року. Основою для такого твердження є той факт, що 28 серпня 1821 р. папою римським Пієм VII було видано буллу, яка дозволяла проводити богослужіння в Славутському костьолі [19:1]. Цікаво, що Славутський костьол архітектонічно подібний до костьолу св. Євстафія в Парижі.

Поступово містечко Славута розбудовується, з'являються нові промислові підприємства. У 1824 р. на місці старої броварні будується пивзавод. У 1824-1829 рр. на цьому заводі працювало 3 вільнонайманих робітники [20:657]. Приблизно у 1825-1826 рр. будуються свічковий і сальний заводи, що належали вірменському священику Маніфу Піусу Бірльбжіяні [21]. До речі, проживання у містечку вірменського священика свідчить про те, що певний час у Славуті існувала невелика вірменська община.

Цікавими є обставини заснування Славутського банку князів Сангушків. Уважалося, що він був заснований у 1847 р. на основі кредитних кас. Однак наші архівні пошуки переконливо засвідчують, що власне

Славутський банк утворився у 1830 р., і лише пізніше, коли до нього приєднано було кредитні каси, він був перейменований на Славутський економічний банк [22:1-2].

Зростає також культурна вага Славуті. Неабияку роль у цьому відіграли східні експедиції, організовані князями Сангушками для закупівлі чистокровних арабських коней у 1798, 1803, 1816, 1821, 1826 рр. [23]. З цих експедицій до Славуті було привезено кілька десятків чистокровних пустельних огирів, що стали гордістю конезаводу Сангушків. У 1815 р. до Славуті приїжджає відомий німецький художник П. Гесс, завданням якого було зробити ескізи арабських коней для зображення батальних сцен на стінах королівського палацу в Мюнхені [13:476].

Також неодноразово Славуту відвідував палкий прихильник і відомий цінитель коней князь Емір Ржевуський. У середині 1828 р. під час його чергових відвідин Славуті з ним приїхала капела бандуристів Каєтана Відорта й хор придворних козаків Ржевуського із Саврані, які презентували нову збірку арабських пісень у перекладі Еміра Ржевуського. До речі, рецензентами цієї збірки були Є.І.Сангушко й відомий український поет І.П.Котляревський, що неодноразово гостював у палаці Сангушків [24:74]. Крім поетів і письменників, Славуту відвідували й учені, зокрема професори Київського університету Святого Володимира. Уже в 1830-х рр. князі Сангушки виступають як відомі меценати та благодійники. Крім того, саме із Славутських маєтностей у 1831 р. було сплачено 7725 рос. крб. для цього університету [15:381].

Майже на 6 років економіко-культурний розвиток містечка перервало польське повстання 1831 року та участь у ньому князя Романа Євстафійовича Сангушка, спадкоємця волинських маєтностей цього князівського роду. 24 грудня 1831 р. на маєтки князів Сангушків, у тому числі й Славуту, було накладено царський конфіскаційний розпорядок у розмірі в 60 тисяч карбованців. Щоб уникнути конфіскації маєтків, родині Сангушків доводиться переписати усі маєтності на ім'я графині Потоцької – дочки князя Р.Є.Сангушка. Лише з огляду на це 26 вересня 1834 р. цей конфіскаційний розпорядок було анульовано [7:50]. У 1838 р. після тривалого судового процесу було закрито хасидську друкарню братів Шапіро, що негативно позначилося на культурному розвитку Славуті. І тільки на початок 1840-х рр. містечко повертається до колишніх темпів розвитку.

Загалом від 1840 р. до середини 1880-х рр. у розвитку Славуті спостерігається невпинне зростання промисловості, а разом із нею й покращення соціально-культурного стану. Так, наприклад, як відзначає О.Оглоблін, на початок промислової реформи 1840-х рр. з поміщицьких суконних фабрик на Волині вціліло лише дві, одна з них – це славутська суконна фабрика [25:177]. У 1840 р. у Славуті засновуються позичкові каси та чавуноливарний завод, у 1842 р. – друга славутська паперова

фабрика (пізніше її було приєднано до паперової фабрики Сангушків) [26:41-4].

Із розвитком міської промисловості зростає у містечку чисельність іноземних спеціалістів. Потрібно нагадати, що російська імперська політика була скерована на заохочення приїзду та оселення іноземних колоністів у південно-західному краї. Ще спеціальним указом від 12 квітня 1804 р. поміщикам було дозволено приймати та поселяти у своїх маєтках іноземних колоністів [25:99]. Не були винятком із цього і князі Сангушки. Як відзначає складений у середині XIX ст. перелік іноземців, які проживали у славутських маєтностях князів Сангушків, сюди приїжджали в основному фахівці із Прусії, Австрії, Нідерландів, Данії. На початок 1840 р. у Славуті вже проживало 11 іноземних спеціалістів зі своїми родинами. Загальна ж чисельність іноземців у містечку на цей час досягла 48 осіб і щороку продовжувала зростати [26].

Особливо швидких темпів розвиток містечка набув після повернення у березні 1845 р. князя Р.Є.Сангушка, засудженого за участь у польському повстанні 1831 р. Потрібно наголосити, що й до сьогодні як у місцевому краєзнавстві, так і у спеціальних історичних дослідженнях, присвячених Волині, вважається, що найбільш значні промислові й культурні зміни в розвитку м. Славута пов'язані з діяльністю Романа Владиславовича Сангушка, останнього власника м. Славута в 40-х рр. XIX ст. – 1917 р. [27; 28; 29]. Проте, на нашу думку, подібні твердження дещо перебільшують реальний вплив цього князя на розвиток Славутчини, особливо в середині XIX ст. Як указують джерела, підтверджують спогади очевидців, найбільший вплив справив князь Роман Євстафійович Сангушко [30; 31:231; 32]. Від повернення і до своєї смерті у 1881 р. князь Р.Є.Сангушко був фактичним власником Славuti та інших володінь Сангушків на Волині. Формальним же власником був Р.В.Сангушко як опікун утвореної у 1844 р. Славутської ординації [33:1]. Причиною цього є заборона, накладена царським урядом Російської імперії на князя Р.Є.Сангушка, який позбавлявся права наслідувати волинські маєтності родини.

Одним із найбільш суттєвих нововведень князя після повернення із заслання було переведення в 1846 р. селян у його володіннях із панщини на чинш і вільнонайману працю, відмежування князівських угідь від селянських, уведення багатопільної сівозміни, впровадження системи почергової здачі селян у рекрути [34; 32:15]. Це дозволило збільшити прибутковість славутських маєтностей майже втричі. Треба згадати, що й до цього панщина у славутських маєтностях Сангушків відзначалася достатньою поміркованістю порівняно з іншими магнатськими латифундіями. Зокрема на це вказує розпорядження про провадження панщини 1803 року. Поряд із цими нововведеннями Сангушки збільшують чисельність населення містечка, причому не лише запрошуючи робітників

чи купців, але й звичним для того часу шляхом – купівлею селян у інших землевласників. Так, наприклад, декілька селянських родин було придбано у графа І.А.Пляттера в м. Ільїнці Липовецького повіту Київської губернії [35:64-65].

Чималу увагу приділяв князь Р.Є.Сангушко удосконаленню та раціональному використанню природних багатств Славутського краю та промислового розвитку власне містечка Славута. У 1848-1849 рр. для розробки та впровадження в життя плану раціонального використання лісів Славутчини з Варшави було запрошено директора державних лісів Королівства Польського п. Аулейтнера. Також на пропозицію князя Романа на початку 1850-х рр. припинено було видобуток залізної руди у 9 км від м. Славута біля хутора Горельня з огляду на його нерентабельність і збитковість [36:365; 37:185]. Невпинне промислове піднесення не змогли зупинити навіть пожежі 1854 та 1855 рр., коли згоріло майже 3/5 міста [38:1-5; 39:1-5]. Уже в 1857 р. продукція славутської суконної фабрики, що найбільше постраждала під час пожежі 1854 р., на Варшавській промисловій виставці займає перше місце та отримує приз за якість [25:196]. Протекціоністська політика власників містечка, вигідні умови оренди приваблювали до Славuti численні промислові компанії та товариства. Так, наприклад, у 1858 р. славутський машинобудівний завод орендувала фірма "Лільпоп, Рау і Левенштейн" із Варшави. Цікаво, що до цього часу в місцевому краєзнавстві побутує версія, що машинобудівний завод було продано цьому товариству. Однак статистичні описи середини-кінця XIX ст., а також документи з архіву князів Сангушків у Кракові (секція "родинна") беззаперечно доводять, що товариство "Лільпоп, Рау і Левенштейн" виступало лише як орендар цього заводу [20:373].

Як уже відзначалося вище, дбаючи про економічний поступ, князівська родина завжди опікувалася культурним розвитком містечка. Чималу роль у цьому відігравало розміщення в ньому частини величезного й до цього часу неоціненого архіву Сангушків, з одного боку, та літературні традиції тих часів – з іншого. З поверненням із заслання кн. Р.Є.Сангушка розпочинається жвава робота з підготовки видання історії роду Сангушків, пам'ятників князя Євстафія Сангушка, життєпису кн. Романа Федоровича Сангушка. За задумом Р.Є.Сангушка, цією справою мав займатися відомий польський письменник С.Голембовський. Однак невдовзі внаслідок розбіжностей у поглядах на працю С.Голембовського було замінено на Яна Креховецького, який у 1843 р. укладає перший родовід Сангушків, що ґрунтувався виключно на джерельних матеріалах. Саме в цей час з'являється задум видання архіву Сангушків зі Славuti. Власне ідея про необхідність видання архіву викристалізувалася у 1851 р. після звернення "Комісії для описання губерній Київського навчального округу" по дозвіл скористатися кня-

зівським архівом. У наступному році, за згодою князя, до Славuti приїжджає професор Київського університету Св. Володимира М.Д. Іванішев [8:30-34; 40; 41:11]. У цей же час князь Р.Є.Сангушко звертається по допомогу у виданні архіву до видавців львівського "Колекціону" А.Вельовського та Прижленцького, до письменників Михайла Езборського та Северина Голембовського, до відомого мецената графа О.Пшездецького. Недовге перебування цих поважних осіб у Славуті й Ізяславі перервалося смертю 1854 році С.Голембовського [8:34].

Важливим етапом у розвитку Славuti вважається період польського повстання 1863 року, у якому взяли участь 76 славутчан, зокрема адміністрація паперової фабрики кн. Сангушків [13:506; 42]. Репресії, пов'язані з розгромом цього повстання, та спроби захопити Славутський маєток волинським губернатором генералом Чертковим – шляхом звинувачення Сангушків в участі у повстанні – не завдали майже ніякої шкоди розвитку містечка [43:88]. Наприклад, у 1863 р. тут засновується лазарет для бідних, на утримання якого щорічно виділяється 1500 крб. [15:344]. У 1866 р. Славута отримала статус волосного центру, а 1867 р. тут відкрито першу початкову школу [44:54; 45:140-141]. З огляду на ступінь розвитку містечка 1 серпня 1866 р. до Славuti остаточно було перевезено із Заславля князівський архів, а також частину архіву М.Потоцького з Тульчина, придбану раніше князем Р.Є.Сангушком. Зосередження в містечку значних культурних цінностей приваблювало сюди діячів освіти й культури. У 1870 р. в містечку працює етнографічна експедиція Південно-Західного відділу Російського Імператорського географічного товариства, очолювана Столбіним, а також чеський художник Явурек, що приїхав на прохання князівської родини [46:15].

Не менш важливим було для Славuti й наступне десятиліття. За обсягом і вартістю виробленої продукції містечко більш ніж у 10 разів випереджало свій повітовий центр – м. Заславль. Із тогочасних культурних подій треба виокремити приїзд і проживання в містечку відомих художників Наполеона Орди (у 1870-1873 рр.), Юліуша Коссака (у 1872 р.), Тадеуша Грохольського (у 1875 р.), а також двох не менш відомих істориків зі Львова – доктора Антонія Прохаски та професора Ксаверія Ліске (у 1878 р.) [8:42; 13:476-507; 47:18]. Однак усе-таки найбільшим досягненням князя Р.Є. Сангушка було відкриття у 1879 р. за допомогою О.Тарнавського та Пржесмицького славнозвісного Славутського гідропатичного, кліматичного та кумисолікувального курорту. Задуми відкрити подібного роду здравницю на Славутчині виникли у Сангушків ще в 40-50-х рр. ХІХ ст., коли були обстежені "гігієнічні умови" їхніх володінь. За досить короткий відрізок часу цей курорт став відомим місцем не лише для лікування, але й для відпочинку. Щороку курорт відвідували від 300 до 400 осіб [48:65].

Певний спад у розвитку містечка намітився після смерті князя Р.Є.Сангушка у 1881 р. та економічної кризи в Російській імперії кінця XIX ст., яка насамперед відчутно вдарила по промислових об'єктах. До того ж князь Роман Владиславович Сангушко не визначався особливою активністю порівняно з його попередником, князем Романом Євстафійовичем. Таким чином, наступний етап у розвитку міста Славути пройшов під знаком спроб підтримати на належному рівні попередні здобутки при зменшенні обсягів промислового виробництва. Так, у "Журналі фабричного інспектора по Київській та Волинській губерніях" за 1887-1889 рр. відзначається загальне зменшення кількості робітників на підприємствах, оскільки самі підприємства працювали з перервами або взагалі зупинилися [49]. Наприклад, у 1887 р. паперова фабрика Сангушків у Славути працювала лише три місяці, а суконна фабрика взагалі була зупинена, кількість робітників зменшилась із 507 до 180 осіб, на машинобудівному заводі кількість робітників скоротилась із 600 до 180 осіб. Окрім загальної економічної кризи, на промисловий розвиток справили негативний вплив страйки робітників, які вимагали підвищення зарплатні, а також часті пожежі, що призводили до значних капіталовкладень у відбудову. Зокрема слід виділити пожежі 1894 р., коли майже повністю згоріла паперова фабрика Сангушків, 1899 р., коли наполовину згорів пивзавод, 1909 р. – повністю згоріла толева фабрика купця Епштейна, 1912 р. – згоріла суконна фабрика [50; 51; 52; 53]. Однак, як відзначають сучасні дослідники О.Прищеп та А.Гуменюк, навіть після скорочення промислового виробництва сума випущеної у Славути продукції на початок XX ст. перевищувала обсяги виробництва у м. Заславль. Наприклад, річний торгово-промисловий оборот на 1 мешканця Славути на цей час склав 110 крб. при 48% промислового обороту, у той час як у Заславлі – 59 крб. при 13 % промислового обороту. Більше, ніж Славути, в регіоні мала лише Шепетівка: 266 крб. на 1 мешканця при 74 % промислового обороту [54:219; 55:167].

Дещо краще виглядав соціально-культурний розвиток містечка. Зокрема у 1881 р. в Славути було збудовано євангелістський храм, у 1887 р. – школу для дітей численної на той час німецької громади та перебудовано православну церкву св. Анни [56:219v; 57:67]. Однак найбільш значимою культурною подією для містечка став приїзд зі Львова у 1898 р. Зигмунта Люби-Радзимінського та доктора О.Чоловського. Вкотре привернуло до Славути увагу наукового світу видання 7-томного "Архіву князів Сангушків". Проте перша світова війна завдала значних утрат подальшому культурному розвитку містечка. Намагаючись урятувати цінності, зібрані у князівському палаці, останній консерватор архіву Сангушків Броніслав Горчак вивозить його за наказом князя до м. Гумніска поблизу Тарнова [8:42].

Історія міста Славута як резиденції князів Сангушків та центру їхніх володінь на Волині закінчується у жовтні 1917 року з убивством князя Романа Владиславовича Сангушка повсталими солдатами 264 запасного піхотного полку [58:1-11]. Отже, ми можемо констатувати, що за період від свого заснування в 1633 р. до 1917 року місто Славута пройшло декілька етапів розвитку і справило значний вплив на промисловий і соціально-культурний розвиток Волині.

Список використаних джерел і літератури:

1. Басиров В.М., Сапожник О.Я. Славута, Нетишин: краеведческий очерк. – Славута, 1989.
2. Rodowow książąt Olgerdowiczow Sanguszkow / Na podstawie materiałów archiwalnych z uwzględnieniem najnowszych opracowań ułożył B.Gorcza. – Sławuta, 1899.
3. Półwiartek J. Majętność kolbuszowska w XVI – XIX wieku – rozległość i gospodarka dworska // Zeszyty naukowe Wyższej szkoły pedagogicznej w Rzeszowie. Historia 7. – Rzeszow, 1998.
4. Archiwum Państwowy m. Krakowa. Oddzia na Wawelu. – Archiwum Sanguszkow (далі AS). – sygn.64/13.
5. Muzeum Narodowe w Krakowie. Biblioteka XXX Czartoryskich. – sygn.1176.
6. Топографическо-статистические материалы с приложением 4-х карт Юго-Западного края (Киевская, Подольская, Волынская губернии). Составил штабс-капитан Тарановский. – К., 1882.
7. Księcia Eustachego Sanguszki Pamiętnik 1786 – 1815 / Wyd. Jozef Szujski. – Krakow, 1876.
8. Katalog rękopisów archiwum XX. Sanguszków w Sławucie / Ułożył i historia tegoż archiwum skreslił Bronisław Gorczak, konserwator zbiorów sławuckich. – Sławuta, 1902.
9. AS (rodzinny). – Teka 493. – sygn. 2.
10. Китченко Ф. Иноверцы в Волынской губернии. // Вестник Юго-Западной и Западной России. Историко-литературный журнал, издаваемый К. Говорским. – К., 1863. – Т.2.
11. Komorowski J. Polskie życie teatralne na Podolu i Wołyniu do 1863 roku. – Warszawa, 1985.
12. Sławuta // Tygodnik Ilustrowany. – 1873. – Т.ХІ, ser.II. – № 286. – S. 316.
13. Polski Słownik biograficzny. – Wrocław etc., 1992. – t.34.
14. Antoni J. Dr.(Rolle). Wybor pism. – Krakow, 1966. – Т.II. Gawędy historyczne.
15. AS. – sygn. XLI.
16. Андрухов П. Волинська земля: /хроніка-джерела-постаті/. – Сокаль, 1992.
17. Bojanowski S. Sylwetki koni orientalnych i ich hodowcow. – Krakow, 1906.
18. AS. – Teka.438. – sygn.11.
19. AS. – sygn. 332.
20. Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики / Сост. по официальным сведениям Департамента торговли и мануфактуры П.А. Орлов и С.Г. Будагов. – Спб., 1894.

21. Центральний Державний Історичний архів України в м. Київ (Далі – ЦДІАУК). – Ф.442. – Оп.37. – Спр.1209.
22. AS. – Teka 438. – sygn.20.
23. Берковський В.Г. Декілька моментів з історії т. зв. "Славутського конезаводу" // Трудівник Полісся. – 2003. – квітень.
24. Antoni J. Op.cit. – Т.ІІІ. – Sylwetki literackie.
25. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925.
26. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.770. – Спр.25.
27. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – І-й. пол. XIX ст. Текстильне виробництво. – К., 1960. – 127 с.
28. Сапожник О.І. Останій з династії Сангушків // ТП. – 1992. – 17 жовтня.
29. Сапожник О.І. Найколотніша постать з роду Сангушків // ТП. – 2000. – 12 травня.
30. Roman Sanguszko zesłaniec na Sybir z r. 1831 w świetle pamiętnika matki Ks. Klementyny z Czartoryskich Sanguszkowej oraz Korespondencji współczesnej. – Warszawa, 1927. – 212 s.
31. Plüg A. Ś.p. Roman ks. Lubartowicz Sanguszko // Kłosy. – Warszawa, 1881. – № 824.
32. Dębicki L. Pamiętka pogrzebu księcia Romana Sanguszki w Sławucie. Dnia 30 marca 1881 roku. – Krakow, 1881.
33. AS. – sygn.32.
34. AS (Rodzinny). – Sygn.121.
35. ЦДІАУК. – Ф.486. – Оп.5. – Спр.244.
36. Сборник биографий кавалергардов 1801 – 1826. По случаю столетнего юбилея кавалергардов её Величества Государыни императрицы Марии Фёдоровны полка/ Под ред. С.Панчулидзева. – Спб., 1906.
37. Оссовский Г. Геологическо-геогностический очерк Волынской губернии, со взглядом на применение в практическом употреблении местных ископаемых продуктов, приложением двух литографических чертежей в тексте... // Труды Волынского Статистического Комитета на 1867 г. – Житомир, 1867.
38. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.32. – Спр.550.
39. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.11399.
40. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукописів. – Radz. 211/I-4.
41. Черкаська Н. Джерела Центрального Державного Історичного архіву України в Києві до історії роду князів Сангушко // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип.8/9. – К., 2004.
42. ЦДІАУК. – Ф.477. – Оп.1. – Спр.34.
43. Павлюк В.В Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст. // Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – Острог, 2000.
44. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.305. – Спр.82. – Арк.54.
45. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.817. – Спр.14. – Арк.140-141.
46. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой Императорским Русским географическим обществом. Юго-

Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским. – Спб., 1872. – Т.2. Малорусские сказки, изданные под наблюдением д. чл. П.А.Гильтебрандта.

47. Пажимський О. Садібні ансамблі Подільської Волині. – Самички-Хмельницький, 1997.

48. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.533. – Спр.158.

49. ЦДІАУК. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.4.

50. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.624. – Спр.4. – Арк.221.

51. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.629. – Спр. 4. – Арк. 31.

52. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.639. – Спр.4. – Арк. 283.

53. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.642. – Спр.4. – Арк.516 зв.

54. Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст. // Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – К.,1992.

55. Прищепа О.П. Нові тенденції в урбанізаційному процесі Волинської губернії у др. пол. XIX – на поч. XX ст. на прикладі південно-східних її повітів // Болохівщина: земля і люди. – Хмельницький, 2000.

56. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.614. – Спр. 238.

57. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.573. – Спр.28.

58. ЦДІАУК. – Ф. 317. – Оп.1. – Спр. 6049.

M.Berkowski. Miasto Sławuta jako latyfundium magnackie księciów Sanguszków na Wołyniu

Artykuł przedstawia historię powstania i rozwój miasta Sławuta (obw. Chmielnicki) jako latyfundium magnackiego księciów Sanguszków – z wybitnych rodów szlacheckich dawnej Rzeczypospolitej. Autor ukazuje jak na przełomie XVIII-XIX w. Sławuta przekształciła się w główny ośrodek polskiego życia na Wołyniu.

V. Berkovski. Town Slavuta as the Center of Magnate Latifundium of Princes Sangushko in Volhynia

The article is dedicated to a history of beginnings and development of the town Slavuta (Khmelnitskiy region) as the center of magnate latifundium of princes Sangushko, one of the most famous noble families of Rzeczypospolita. On the basis of archival researches the author analyzes the basic features of social, economic and cultural development of town Slavuta from the foundation in 1633 till 1917. The author shows that only due to a trusteeship of princes Sangushko during XVIII - XIX c. Slavuta has turned to the one of the main Polish centers in Volhynia.